

**OPPONENSI VÉLEMÉNY TAKÁCS JUDIT "MELEG ÉVSZÁZAD. ADALÉKOK A
HOMOSZEXUALITÁS 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ" C. AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉHEZ**

A disszertáció – amelynek könyvalakban megjelent változatát nyújtotta be a szerző - a bevezetésen kívül öt nagy egységből áll. Ezeknek korábbi változatai eredetileg önálló tanulmányokként folyóiratokban láttak napvilágot. Talán a szerző túlzott szerénységére utal az alcímben szereplő „adalékok” kifejezés, mivel a könyv nem csupán adalékokat, hanem alapvető és elsődleges ismereteket nyújt és új összefüggéseket tár fel egy olyan területen, amely Magyarországon szinte napjainkig tabunak számított mind a közgondolkodásban, mind pedig a társadalomtudományokban. Magyarországon csak az utóbb években kezdődött el a társadalmi devianciák és a marginalizált szexualitásformák szisztematikus kutatása, több évtizedes lemaradással a nemzetközi szakirodalomhoz képest. (Lásd pl. a „Deviancia” c. kötetet, Sic Itur Ad Astra 66, Bp. 2018).

Takács Judit munkáját tehát méltán nevezhetjük úttörőnek, nem csak a témája, hanem az általa követett módszer tekintetében is. A szerző több éves kutatómunkája során, „A homoszexualitás 20. századi története az 1990 előtti Magyarországon” című projekt keretében nagy mennyiségű levéltári dokumentumot, sajtóanyagot, interjúszöveget dolgozott fel, és ezek alapján vizsgálta azt, hogy különböző időszakokban hogyan működött a homoszexualitást tiltó jogi szabályozás, és hogyan valósult meg homoszexuális személyek társadalmi felügyelete intézményes szintén éppúgy, mint a sajtó által tükrözött társadalmi reprezentációkban és attitűdökben, valamint az érintettek beszámolóiban. Elméleti szempontból is jelentős a disszertáció, mivel – az orvostudományra, pszichiátriára, pszichológiára, szexológiára jellemző hagyományos és mind a mai napig jelen lévő esszencializmussal szemben - Foucault, Gayle Robin és mások nyomán, azt hangsúlyozza, hogy „történelem nélküli és társadalmi meghatározottságtól mentes szexualitásformák nem léteznek”, „a (homo)szexuális gyakorlatok és azok reprezentációi az adott társadalmi környezetre jellemző szociokulturálisan elsajátított testkontroll részeként írhatók le”. (21. old.). A disszertáció jelentőségét aláhúzza a Takács Judit által képviselt szisztematikus társadalomtörténeti megközelítés, amely társadalmi jelenségek és gyakorlatok komplex társadalomtudományi (szociológiai, antropológiai) megragadására törekszik.

A bevezetésben a szerző áttekinti a homoszexualitással kapcsolatos terminológia alakulását attól kezdve, hogy Kertbeny Károly az 1860-as években megalkotta a „homoszexualitás” fogalmát, és vele párhuzamosan Heinrich Ulrichs bevezette az „urning” kifejezést. A nyelvi-terminológiai elemzés jól mutatja, hogy a különböző megnevezések hogyan tükrözik a homoszexualitás megítélésében végbemenő társadalomtörténeti paradigmaváltásokat. Míg korábban a „fajtalanság” „ pederasztia”, olyan tiltott, morálisan és jogilag elítélendő cselekvésekre utalt, amelyeket bárki elkövethetett, a XIX. században a homoszexuális ember már – Foucault értelmezésében - *személyiség*. „E személyiség - írja Takács Judit - aztán a XX. században egyre öntudatosabbá válik, sajátos szerelmi és szexuális viszonyai miatt társadalmi megkülönböztettségének tudatában lévő s ez ellen tenni akaró – meleg és lesbikus – alannyá.” (15. old.) A szerző részletesen foglalkozik a „leszbikus” szó használatának történetével is, amely ugyancsak tanulságosan mutatja a társadalmi megítélés változásait és az érintettek újabban egyre erőteljesebben megnyilvánuló emancipációs törekvéseit. Mindezek a fejtegetések érdekesen továbbgondolhatók volnának gender-nyelvészeti szempontból is. Lásd például Huszár Ágnes *Bevezetés a gender-nyelvészetbe* c. munkáját (Bp. 2009).

Nem kívánom itt tartalmilag összefoglalni az egyes fejezeteket, hiszen ezt a szerző a bevezetésben, illetve mindegyik fejezet végén példászerűen megteszi. Csupán néhány fontos mozzanatot szeretnék kiemelni egy-egy fejezetből, és néhány kérdést is felvetek. Az első fejezet a homoszexuálisok listázását követi nyomon különféle rendőrségi és más hatósági dokumentumok alapján az 1910-es évektől az államszocialista időszakig. A fejezetből megtudjuk, hogy számos ilyen lista létezhetett, erre különféle cikkekből, tanulmányokból, levéltári dokumentumokból következtethetünk. Egy ideggyógyász, Nemes Nagy Zoltán 1934-ben megjelent könyvében például azt állítja, hogy Budapesten egy 5000 főből álló homoszexuális-kataszter létezett. Ennek nem sikerült nyomára bukkanni, de a meglévő dokumentumok alapján is kétségtelen, hogy a rendőri szervek a 20. század folyamán mindig is arra törekedtek, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a homoszexuálisok életszféráit. A fejezet igazi nagy érdekessége az a levelezés, amely az Államvédelmi Központ és a Honvédelmi Minisztérium között zajlott 1942-ben zajlott a „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyában. Ehhez tartozik egy 993 főből álló lista, egy valódi, kézzel fogható homoszexuális-lista, amely „a közerkölcs szempontjából megbízhatatlan” budapesti egyének, zsidók, más kisebbséghez tartozók, kommunisták stb. adatait tartalmazza. A dokumentumok alapján nem derül ki pontosan, mi történt a listán szereplő személyekkel,

valóban megmentette-e őket a kettős diszkrimináció, vagyis az, hogy a zsidónak nyilvánított személyek egy másik megbélyegzés áldozatként valóban elkerülhettek-e a munkaszolgálatot, amelynek túlélésére aligha lett volna esélyük. Egy sokat eláruló kézírásos beszúrás szerint „kétségtelenül hasznos, ha elsősorban a nemzet szempontjából haszontalan elemek pusztulnak”, ugyanakkor a katonai vezetők féltették a hadsereg morálját a „degenerált idegzetű” emberektől. A 993-nál nyilván sokkal több lehetett a homoszexuális a munkaszolgálatosok tízezrei között. Vajon hogyan bántak, mi történt velük? Van-e esetleg valamilyen forrás, pl. visszaemlékezés arról, hogy hogyan bántak a homoszexuális munkaszolgálatosokkal, továbbá a fegyveres szolgálatot teljesítő katonák közötti homoszexuálisokkal a Horthy-hadseregben? Ez azért is érdekes kérdés, mert tudjuk, hogy az első világháborúban a katonáorvosok a háborús neurotikusokat, a frontszolgálat elől menekülőket gyakran minősítették „femininnek”, degenerált, gyenge jelleműnek, a homoszexuálisokról és a zsidókról alkotott sztereotípiák alapján.

Mint a disszertációból kiderül, semmi biztosat nem tudunk a listán szereplő 993 férfiról. (Egy kivételével, akit viszont bevonultattak, és később az állambiztonsági aktákban „Urbán” néven szerepelt.) Mindez fontos adalék a holokauszt magyarországi történetéhez, és mindenképpen érdemes volna további kutatásokat végezni e téren is.

A dolgozat második fejezete egy nagy ívű médiaelemzés, amely az 1910 és 1939 között megjelent, alapjában liberális szellemiségű Est-lapok homoszexualitással és nemiszerep-áthágásokkal foglalkozó cikkeit vizsgálja. Az elemzés feltárja a homoszexualitás korabeli szociális reprezentációját, amelyben sajátos módon keverednek a meglévő sztereotípiák és előfeltevések, a laikus tudás és a tudományos ismeretek elemei. A fejezet első részében a szerző 92 olyan cikket elemez, amely a nemiszerep-áthágások különböző megnyilvánulásaival, a nem jelleg részleges és/vagy teljes, átmeneti és/vagy tartós megváltoztatásával foglalkozik, mai kifejezéssel főként a transzvesztitákkal és transzszexuálisokkal. Különösen érdekesek azok a cikkek, amelyek a nemváltoztatás különféle eseteiről és a korabeli orvostudomány nemváltoztató eljárásairól (műtétek, hormonkezelések stb.) számolnak be. Ide tartozik például Lili Erbe vagy a csehszlovák sportoló, Zdenka Koubková esete. A nemváltás ekkoriban igen népszerű és bulvársajtóban is gyakran felbukkanó témája Karinthy Frigyest is szatirikus karcolatra ihlette. A fejezet második része 43 olyan cikket elemez, amelyben többnyire férfi, olykor női homoszexuális személyek által elkövetett bűncselekményektől van szó. Ezen belül

szerepelnek olyan, a maguk idejében nagy port felvert ügyek, mint pl. Redl ezredes, Nopcsa Ferenc báró, vagy éppen Tormay Cecil és Zichy Rafaelné ügye. A fejezet legfontosabb következtetése, hogy az Est-lapok homoszexualitás-reprezentációjában a jogi, kriminalizációs, moralizáló megközelítéssel szemben már az akkor korszerűbbnek mondható medikalizációs nézőpont dominál. Ugyanakkor a cikkekben jelen van a normatív különbségtétel is a „normálisok” és a „beteges hajlamúak” között. Nyilván érdekes volna más politikai és társadalmi orientációjú sajtótermékeket is megvizsgálni a homoszexualitás szociális reprezentációja szempontjából.

A disszertációnak talán legfontosabb fejezete a harmadik, amely a homoszexualitás dekriminalizációjának magyarországi történetét mutatja be levéltári források és más dokumentumok alapján, a „természet elleni fajtalanságot” bűncselekményként definiáló Csemegi-kódextől az 1961-es új büntetőtörvénykönyvig. A fejezet érdekességét és újdonságát elsősorban annak a 2015-ben az Országos Levéltárban megtalált iratnak a bemutatása, feldolgozása és értelmezése képezi, amely a dekriminalizáció orvosi hátterét nyújtotta. Ez volt az Egészségügyi Tudományos Tanács „idegbizottsága” 1958. március 21-i ülésének határozata alapján készült pszichiátriai szakvélemény, amely – számba véve a férfi homoszexualitás büntethetősége és nem-büntethetősége melletti elleni érveket és ellenérveket – végül is az általános büntethetőség megszüntetését javasolja a megfelelő szerveknek, az „Illetékes Elvtársnak” (Rostás István). Ugyanakkor továbbra is büntetőjogilag szankcionálni javasolták a fiatal korúakkal történő „fajtalanságot”, továbbá javasolták az eddig nem büntethető női homoszexuális cselekedetek büntethetőségének bevezetését, amennyiben azt húsz éven aluliak sérelmére követik el.

A ETT 1958-as állásfoglalása fontos és eddig feltáratlan epizód a magyar pszichiátria történetében. A bizottság munkájában olyan neves professzorok, köztük a kor meghatározó pszichiátriai orvosok vettek részt, mint pl. Nyíró Gyula és Juhász Pál, valamint jelen volt - meglepő módon - Gimesné Hajdú Lilly, az OIEI akkor nemrég leváltott főigazgatója, ismert pszichoanalitikus, akinek fiát, Gimes Miklóst alig három hónap múlva az éppen akkor folyó Nagy Imre perben ki fogják végezni. Az állásfoglalás szerzője által képviselt medikalizációs, patologizáló szemlélet ekkor még szinte egyeduralkodó volt a magyar pszichiátriában, a hetvenes és a nyolcvanas években azonban már végbement egy paradigmaváltás, a szociálpszichiátriai diszkurzus megjelenése. Ennek egyik úttörője éppen Juhász Pál volt (a falusi öngyilkosságok társadalmi hátterének vizsgálatával), és ezt a szemléletet olyan jelentős pszichiáterek képviselték, mint elsősorban Buda Béla, Kézdi Balázs, Goldschmidt Dénes,

nem kis részben a dolgozatban is említett Thomas Szasz hatására. A homoszexualitás társadalmi, szocializációs vagy kisgyermekkorai kötődési, identifikációs zavarokra, traumákra visszavezető magyarázatai mellett azonban továbbra is fennmaradt – szinte mind a mai napig – a patologizáló szemlélet is, még az olyan, különösen felvilágosult és széles látókörű szerzőknél is, mint Buda Béla, aki több írásában tárgyalta a homoszexualitás „kóroktanát”, „patológiáját”. Lásd pl. http://www.budabela.hu/dokumentumok/BU_SZEXVISELK.pdf Egy nem sokkal a halála előtt, 2013-ban készült interjújában a homoszexualitás „visszafordíthatóságáról” beszél. (<http://valasz.hu/itthon/visszafordithato-a-homoszexualitas-exkluziv-interju-a-neves-pszichiaterrel-649>)

Az EET állásfoglalás, a magyar pszichiátria és általában a pszichotudományok történetének eme fontos dokumentuma egy tágabb kontextusba illeszkedik, amelyet érdemes volna részletesebben is vizsgálni. Ebből a szempontból is figyelemre méltó lehet Ferenczi Sándor pszichoanalitikusnak és kortársainak az 1890-es évektől az 1930as évekig terjedő tevékenysége és szerepe a homoszexualitás dekriminalizálásában és a jelenség tudományos megértésében. Lásd pl. Eszenyi Miklós és Zahuczky László tanulmányát:

[http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(19\)2008_4/087-100_Eszenyi-M_Zahuczky-L.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(19)2008_4/087-100_Eszenyi-M_Zahuczky-L.pdf)

A dolgozat negyedik része a „meleg élet” kereteit vizsgálja a rendszerváltást megelőző évtizedekben. A vizsgálódás alapja egyrészt 1945, 1951 és 1962 között keletkezett olyan perirat, amelyben az akkor hatályos törvény alapján „természet elleni fajtalansággal” vádolt személyek szerepelnek. Másrészt 56 meleg férfival négy meleg nővel készítettek félig strukturált mélyinterjúkat arról, hogy hogyan élték meg saját homoszexualitásukat, milyen társadalmi tapasztalatokat szereztek „másságukkal” kapcsolatban az 1990 előtti Magyarországon, ahol az 1961-es jogi dekriminalizáció ellenére is a társadalmi élet legkülönbözőbb területein változatlanul a heteronormativitás és a homofóbia uralkodott. A levéltári források és az interjúk alapján jól kirajzolódnak azok a társadalmi tényezők, amelyek a melegként való önmeghatározást korlátozták: kognitív és érzelmi izoláció, sajátos térhasználat, a heteroszexuális homlokzat fenntartása stb. Ugyanakkor az elemzés során talán kevésbé rajzolódnak ki a szubjektív tapasztalatok, az interjúalanyok személyes életvilágának, élettörténetének, narratív identitásának individuális jellemzői, amelyek egy újabb, mélyebb, hermeneutikai jellegű elemzés számára volnának inkább megragadhatók. Takács Judit nagyon korrekt módon utal kutatás korlátaira is. Az interjúalanyok zöme (akik az idősebb

korosztályba tartoznak, átlag életkoruk 67 év) ugyanis a budapesti középosztályból került ki, társadalmi helyzetük izoláltságuk ellenére sok szempontból privilegizált volt. A dominánsan férfi mintát jól kiegészítette volna egy teljesebb női minta, hiszen a jelen mintában mindössze négy nő szerepelt (talán azért, mert a téma már jól ismert „Az eltitkolt évek” c. filmből)? A fejezet egy általánosabb nehézségének tartom azt, hogy a kétféle forrás, a főleg az ötvenes évekből származó periratok esetei, és a hatvanas-hetvenes években felnövekvő interjúalanyok elbeszélései nem elég világosan különülnek el. Talán érdemes lett volna külön-külön fejezetben tárgyalni őket.

Végül, az ötödik fejezet az intézményes homofóbiának az állambiztonsági szervek általi stratégiai felhasználását, vagyis lejáratását, illetve beszervezés céljából való alkalmazását mutatja be. Ez a fejezet megítélésem szerint nem egészen tartozik a dolgozat fő vonulatába, noha mindkét, részletesebben ismertetett eset - a homoszexuális cselekmények elkövetett katolikus pap, illetve a homoszexualitással gyanúsított domonkosrendi apáca által szervezett női csoport - története nagyon érdekes. A fejezet azonban inkább az érzékeny adatokra, így a homoszexualitásra vonatkozó levéltári kutatások nehézségeivel és korlátaival foglalkozik, különös tekintettel az ÁBTL-nek a szerző által vitatott gyakorlatára. Ez persze egy sor olyan etikai, történeti és (emlékezet)politikai kérdést vet fel, amely nem tartozik a dolgozat tárgyához.

Mindez rávilágít a dolgozat általánosabb problémájára is, arra hogy az eredetileg önállóan publikált és különböző alkalmakra készült fejezetek összeillesztése nem sikerült tökéletesen, olykor vannak kisebb átfedések, ismétlések is a fejezetek között. Kétségtelen azonban, hogy a szerző nagy gondot fordított az igen nagy mennyiségű adat és ismeret világos, koherens, áttekinthető prezentációjára. A Függelékben közölt dokumentumok jól kiegészítik az egyes fejezetekben tárgyalt anyagokat. Egy összefoglaló és a mai kutatásokra, viszonyokra is kitekintő záró fejezet talán még teljesebbé tette volna Takács Judit munkáját.

Összegzésként: a disszertáció úttörő jellegű, originális tudományos mű, amely teljes mértékben megfelel az akadémiai doktori értekezésekkel szemben elvárható követelményeknek. A dolgozat széles körű kutatómunka alapján, gazdag levéltári, sajtó- és narratív forrást felhasználva, elméletileg és módszertanilag is jól megalapozott módon rekonstruálja a homoszexualitás társadalomtörténetét Magyarországon. Az értekezés nyilvános vitára bocsátását és Takács Judit részére az MTA doktori cím odaítélését javaslom.

Budapest, 2019. május 14.

Erős Ferenc DSc

Professor emeritus

PTE BTK Pszichológiai Intézet